



Eşitlik ve Sosyal Devletin Vaatleri ya da Sınırları!...

Meryem KORAY*

Öz

Bir değer olarak eşitlik, tüm ideolojik ve siyasal yaklaşımlar açısından vazgeçil-meyen bir ilke; ancak tanımlanması da, gerçekleşmesi de kolay değil. Her şeyden önce “hangi ilişki veya hangi konuda eşitlik” gibi bir soruyla tamamlanmaya ihtiyaç göstermekte; buna göre eşitliğin niteliği değişmektedir. Öte yandan eşitlik, ideolojik-siyasal yaklaşımlara göre farklı anlamlar kazandığı gibi, fırsat eşitliği veya sonuçlarda eşitlik gibi gerçekleşme boyutlarına göre de farklılaşabilmekte. Eşitlik ilkesine sosyal devlet açısından bakıldığında, esas olarak sosyo-ekonomik hakların piyasa dışına çıkarılması ve gelirin yeniden bölüşümünde daha eşit ve daha adil bir bölüşümün hedeflenmesi bağlamında değerlendirilmesi gereken bu devlet anlayışının sosyal eşitlik ve sosyal adalet gibi hedefleri olduğu yadsınamaz. Ne var ki sosyal devlet içinde birçok modeli barındıran jenerik bir kavram olduğundan, sosyo-ekonomik hakların ve buna bağlı olarak sosyal eşitliğin gerçekleşme düzeyi de modellere göre çok farklılaşabilmekte. Sosyo-ekonomik haklar ve bu konulardaki eşitlik talepleri açısından ülkede benimsenen siyasal ekonomi anlayışı temel değişken; günümüzün küresel kapitalizm gerçeği ve neoliberal politikaları çerçevesinde sosyal devletin her ülkede gerilemesi gibi, toplumsal ve küresel eşitsizliklerin artması da kaçınılmaz. Yalnız uygulamalar anlamında değil, bir değer olarak da gerileyen eşitlik ilkesinin yeniden değer kazanması için, küresel bir dayanışma ve mücadeleye ihtiyaç olduğuna da kuşku yok.

Anahtar Kelimeler: eşitlik, sosyo-ekonomik haklar, küresel dayanışma, sosyal devlet

Promises and Frontiers of Equality and Social State

Abstract

Equality as a value is an indispensable principle of all the ideological and political approaches but its description and its realization is not easy at all. The quality of equality differs according to the answer of the question, “Equality in which relationship and in which subject?” On the other hand, equality, which has different meanings according to different ideological-political approaches, differs according to the realization of the equality of opportunity and the equality in results. The principle of equality from the perspective of the social state emphasizes on the de-commodification of the socio-economic rights and the equal and fair re-dist-



tribution of income. Hence, it cannot be denied that the social state has objectives such as social equality and social justice. Given that the social state is a generic term, which includes many different models, the realization of the socio-economic rights and the demands of equality differs according to these models. The country's approach to the political economy is the fundamental variable of the socio-economic rights and the demands of equality. The decline of the social state in every country and the increase in social and global inequalities is inevitable in global capitalism through neoliberal policies. There is no doubt that we need global solidarity and struggle to re-gain the principle of equality, which deteriorates not only in policies but as a value as well.

Keywords: equality, socio-economic rights, global solidarity, social state

Giriş

Eşitlik ve sosyal devlet!... Biri insanlık ve uygarlık için bir değer ve talep, ötekisi devlet anlayışı açısından gelinen bir aşama; ikisi arasında yakın ilişki var. Eşitlik bir ilke, değer ve talep olarak sosyal devlet açısından önemli; sosyal devletin ise temel amaçlarından biri sosyal eşitliği genişletmek ve güçlendirmek. Ne var ki, sosyal devletin farklı modeller içinde farklı anlamlar kazanması bir yana, ondan da önemli olarak eşitlik kavramının anlamı, içeriği ve boyutlarının tanımlanması kolay değil. Eşitlik nereden baktığınıza göre farklı anlamlar kazandığı gibi, bu bir yanda başarı sağlanırken başka bir yerde eşitsizliklerle karşılaşmak mümkün olabilmekte. Öte yandan sosyal devlet anlayışını yalnız eşitlik istemiyle değil, aynı zamanda özgürlük ve dayanışma¹ kavramlarıyla birlikte düşünmek gerektiğine kuşku yok. Sosyal devlet, bir yandan kapitalist sitem ve liberal demokrasi içinde varlık kazanan anlayış olarak başta özgürlükler olmak üzere liberal değerleri temsil etmekte, öte yandan ortaya çıkışı ve gelişmesinde toplumsal-siyasal açıdan güçlenen emeğin payı olduğundan, emeğin talepleri doğrultusunda eşitlik ve dayanışma gibi değerleri var etmeye yönelmektedir. Bu nedenle sosyal devleti, iki uçlu bir eksen üzerinde çeşitli varyasyonları temsil eden jenerik bir kavram olarak düşünmek doğru olur. Bu üç değer, birbirlerini var etmek, güçlendirmek, aynı zamanda sınırlamak gibi içi çey geçmiş ilişkilerinin sosyal devlet anlayışı içinde net olarak ortaya çıktığı da söylenebilir. Örneğin fırsat eşitliği açısından bu değerlerin birbirlerini desteklediklerini söylemek mümkün; buna karşın, konu vergi sistemine, kamu hizmetlerine, gelir dağılımına gelince özgürlük ile eşitlik ve dayanışma arasında uyumsuzluklar çıkması kaçınılmaz görünmekte. Bu nedenle, sosyal devleti liberal devletten ayıran en önemli farkı bölüşüm konusundaki yaklaşımlarıyla ilişkilendirmek, sosyal devleti değerlendirmek açısından da buradaki başarısı veya başarısızlığını ölçüt olarak almak anlamlı olur.

¹ Özgürlük, eşitlik ve kardeşlik (*brotherhood-fraternity*) olarak ilan edilen bu üç değer içinde kardeşlik kavramını "dayanışma" olarak düşünmek daha uygun olur diye düşüncesindeyim. Bu yazı çerçevesinde de dayanışma kavramını kullanacağım.



Söz konusu kavramların sosyal devletle ilişkilerini tartışabilmek için, kısaca da olsa bu üç kavramla ilgili açıklamalara ve bunların birbirleriyle ilişkilerine değinmeye ihtiyaç var. Kuşkusuz ki, her üç kavramla ilgili olarak, ahlaki, felsefi, dinsel, sosyal, siyasal anlamları ve boyutları gibi birçok alanda tartışma yapmak mümkün. Bu yazıda, farklı alanlara girmeden, bir yandan liberal düşünce ve sosyal devlet açısından anlamları üzerinde durmaya, öte yandan bu değerlerin günümüz dünyasındaki konumları üzerinden bir değerlendirme yapmaya çalışacağım. Bu noktada, eşitlik ve adalet arayışı ile ilgili olarak çalışma hakkı ile gelir bölüşümü üzerinde durmak istediğim gibi, küresel sorunlar karşısında küresel çözümler düşünmek ihtiyacını da konu etmek istiyorum. Kuşkusuz ki, bu konuların her biri ayrı ele alınması gereken geniş boyutlu konular ve bir makale çerçevesinde hiçbirini yeterince irdelemek mümkün değil; böyle bir iddiam da yok. Ancak, bu konuların her birinin ayrı ele alınması kadar, söz konusu kavramları, bunlarla ilgili hakları, bu konuda sosyal devletin oynayabileceği rolü birlikte düşünmek ve buradan küresel gerçeklerle ilgili bazı sonuçlara ulaşmak gibi bütünlüklü bir yaklaşıma da ihtiyaç olduğunu düşünüyorum. Bu nedenle, eksikliklerini baştan kabul ederek bir deneme yapmaya değer!

Özgürlük-Eşitlik-Dayanışma: İnsanlığın "Üç Atlısı"...

Özgürlük, eşitlik ve dayanışma kavramları veya değerlerinin, ilan edildikleri 1789 tarihinden buyana modern dünyada üzerinde en çok konuşulan politik kavramlar oldukları söylenebilir. Ortaya çıkışlarını, insanın hak sahibi olarak görülüp değer kazandığı aydınlanma dönemi ve liberal düşünceyle ilişkilendirmek mümkün; ancak o günden bugüne farklı ideolojik yaklaşımlar, hatta liberal düşünce de bile farklı anlamlar veya boyutlar kazandıklarına kuşku yok. Öte yandan, ilan edildiklerinden buyana 200 yıldan fazla bir zaman geçmesine ve onca tartışmaya karşın, bu değerlerin bugün de hayata geçtiklerinden söz edilemez. Daha da ötesi, anlamları ve nasıl hayata geçirilecekleri konusundaki tartışmalar bitmezken, günümüz koşullarında özellikle eşitlik ve dayanışmanın değer kaybettiğini söylemek kaçınılmaz.

Her üç kavramın anlamı ve boyutları konusunda farklı yaklaşımlar söz konusu. Ancak bunlar arasında en zor tanımlan ve en çok tartışma yaratanın hem bir ilke hem bir değer olarak "eşitlik" olduğunu söylemek mümkün. Kaba bir tanımla özgürlük için, "insanın kendi iradesi ve seçimleri doğrultusunda yaşayabilmesi" gibi bir tanım getirilebilir. Tabii, bu özgürlüğün, hangi koşullarda ve ne kadar gerçekleşeceği, toplumsal yaşam içinde sınırlarının neler olacağı gibi sorular var. Bu sorulara verilecek yanıtların siyasal düşünceler içinde değiştiğine kuşku yok. Örneğin klasik liberalizm için özgürlük, insanın kendi seçimlerini yapabilmesini engelleyen koşulların kaldırılması anlamında negatif karakterdedir. Zaman içinde liberal anlayışta özgürlüğün bireyin müdahale potansiyelini geliştirmek gibi pozitif bir anlam kazandığını görülsede, liberal düşünce açısından özgürlük en



önemli değer olarak kabul edilmekte ve eşitliğin bir değer olarak kabulü, büyük ölçüde özgürlük alanının genişlemesi ile sistemin meşruiyeti açısından önemli bulunmaktadır. Özetle, bu düşünce açısından eşitliğin kendinde bir değer olmaktan çok araçsal bir değer taşıdığını söylemek yanlış olmaz.

Eşitlik ise, tanımlanması da, gerçekleşmesi de zor bir kavram!... Her şeyden önce, özgürlük gibi bireysel düzeyde tanımlamak mümkün değil; ilişkiler içinde düşünülmesi gerekmektedir. Öte yandan, bireysel anlamda insanlar arasında mutlak anlamda bir eşitliğin gerçekleşmesine olanak yok. Her insan, yalnız çevresel koşulları değil, doğası, alışkanlıkları, değerleri açısından farklı; bu nedenle insanlar arasında benzerlikler söz konusu olsa da, “aynılık” söz konusu değil; benzer koşullarda bile farklı kişiliklerin ortaya çıkması ve farklı yaşamlar kurulması mümkün. Toplumsal ve siyasal ilişkiler söz konusu olduğunda ise, en azından ilkesel anlamda eşitlik hem bir değer hem bir hedef.

Bugün hemen her düşünce açısından “her insanın eşit değerde olduğu, herkese eşit davranılması gerektiği” gibi genel bir ilke kabul edilmiş durumda; ancak toplumsal-siyasal ilişkiler çok boyutlu ve eşit davranmadan söz edilebilmesi için “hangi konuda eşitlik” gibi bir sorunun sorulmasına ihtiyaç duyulmakta. O nedenle eşitlikle ilgili olarak, “eşitlik, iki (veya ikiden çok) kişi veya gurup ile bir nitelik (veya birçok nitelik) arasında ortaya çıkan üç taraflı bir ilişkidir” gibi bir tanımlamayı (Stanford Encyclopedia of Philosophy, 2007) başlangıç noktası olarak almak ve eşitlikten söz edildiğinde, “kimler arasında ve hangi konuda gibi eşitlik” gibi sorular sormak gerekmektedir.

Günümüzde dört tür eşitlikten söz edildiği söylenebilir; birincisi, her insanın aynı değerde olduğunun kabulüne ilişkin temel eşitlik, ikincisi fırsat eşitliği, üçüncüsü şartlarda eşitlik, dördüncüsü de sonuçlarda eşitlik olmaktadır (Turner, 2007: 35-37). Fırsat eşitliği ve şartlarda eşitlik, hem liberal düşünce hem sosyal devlet anlayışında geçerli; bu konuya aşağıda değineceğim. “Sonuçlarda eşitlik” anlayışı ise, başlama noktasına, kişisel farklılıklara bakmadan uygulanacak politikalarla kişileri eşit konuma getirilmesi gibi farklı ve oldukça radikal bir yaklaşım. Kuşkusuz bu anlayış açısından da “hangi ilişkide ve hangi sonuç” açısından eşitlik sağlanmasının amaçlandığı gibi açıklamalara ihtiyaç var; bu yazıda sonuçlarda eşitlik anlayışını çalışma hakkı ve gelir bölüşümü gibi iki konu açısından az da olsa irdelemeye çalışacağım.

Eşitlikle ilgili tartışmalar bunlarla da bitmemekte; yani, bir yanda fırsat eşitliği, bölüşüm eşitliği, kaynaklarda eşitlik, refah eşitliği, sonuçlarda eşitlik gibi farklı eşitlik tartışmaları yapılırken, öte yandan bu konularda eşitlik için nasıl bir ölçüt kullanılacağı gibi sorular ortaya çıkmaktadır. Örneğin refah eşitliği denildiğinde, “refahın” nasıl tanımlanacağı, düzeyinin ne olacağı, objektif ve sübjektif ölçüsünün nasıl belirleneceği, kişilere göre nerede ve neye göre farklılık yapılacağı gibi yanıtlanması da, uygulanması da kolay olmayan sorular söz konusu. Öte yandan hangi ilişkide ve hangi türde eşitlik düşünülürse düşünülün, bu konuda her-



kese eşit davranılması ancak kişilerin koşulları eşit olduğunda istenilen sonucu verirken, koşullar farklılaştığında eşitlik sağlanmaya çalışılırken eşitsiz-adaletsiz sonuçlara yol açılması mümkün. Örneğin basit bir yoldan giderek, herkes için belirli bir gelir güvencesinin kabul edildiğini düşündüğümüzde bile, bu yolla gelirden bir eşitlik sağlanabileceği kuşku; çünkü bu gelirin, kimi için refah, kimi için yoksulluk anlamına gelmesi mümkün. Bu nedenle, tek ve formel bir eşitlik anlayışına değil, farklı koşulları dikkate alan “göreceli eşitlik” gibi bir anlayışa ihtiyaç olduğuna kuşku yok. Göreceli eşitlik, hem fırsat eşitliği hem sonuçlarda eşitliğin gerçekleşmesi açısından vazgeçilmez nitelikte.

Bu tartışmalar, eşitlik ilkesi ile adalet ilkesini ilişkilendirmeyi de kaçınılmaz kılmakta. Her iki ilke veya değer birbirleriyle yakın, hatta iç içe geçmiş anlamlar taşımakta ve özellikle adaletin ancak eşitlikle birlikte düşünüldüğünde anlam kazandığı görülmektedir. Bu nedenle, adalet ilkesini, formel ve göreceli eşitlik ilkeleri olmadan açıklamanın mümkün olmadığı, daha net biçimde ifade edilirse, eşitlik ilkesinin adaletin kurucu özelliği olduğu söylenebilir (*Stanford Encyclopedia of Philosophy*, 2007). Örneğin, yasaların uygulanması veya vergi sistemi ya da gelir dağılımı gibi farklı ilişkilerde farklı adalet anlayışları var; ancak hepsi eşitlik ilkesine bağlamakta ve bu ilke çerçevesinde anlam kazanmakta. Öte yandan hangi ilişkide olursa olsun adalet anlayışının biçimlenmesinde de, formel değil göreceli eşitlik anlayışının dikkate alınmasına ihtiyaç var. “Denkleştirici adalet” olarak da nitelendirilen bu anlayışı yasaların düzenlenmesinden (iş hukukunda olduğu gibi) uygulanmasına kadar her aşamada görmek mümkün; bu anlayışın, göreceli eşitlik anlayışının gereği olduğuna da kuşku yok.

Üçüncü değer veya kavram olan “dayanışma”, özgürlük ve eşitlikten daha farklı nitelikte. Örneğin, onlar gibi insan hakları arasına katılmış, demokrasi için vazgeçilmez olarak kabul edilmiş bir hak konumunda değil (Kedziora, 2010: 66); çünkü dayanışma, daha çok karşılıklı bir bilinç, bir kabul anlamına gelmekte. Sözlük anlamıyla, “bir topluluk üyeleri arasında birliktelik ve karşılıklı sorumluluk konularında paylaşılan bilinç” gibi bir tanım getirilebilir. Bu tanım, dayanışmanın, toplum olabilmek ve birlikte yaşayabilmek için vazgeçilmez bir değer, hatta bir öncül olarak düşünmek gerektiğini de gösteriyor. Bu nedenle her toplumda bireyler arasında az veya çok, açık veya gizli bir ilke olarak dayanışmanın varlığına kuşku yok; bir düzen kurmak ve bu düzenin sürdürülmesi için bazı kurallara olduğu kadar dayanışmaya da ihtiyaç var. Öte yandan dayanışma ve eşitliğin birbirini güçlendiren değerler olmalarına karşın, özgürlük ve eşitlik ilişkisi gibi dayanışma ve özgürlük ilişkisi de karmaşık. Gerçi özgürlük olmadan veya zor yoluyla oluşturulan dayanışmanın sürdürülmesi ya da istenen sonuçları vermesi mümkün değil; ancak, özgürlüğe vurgu yapıldığında eşitlik ve dayanışmanın gerçekleştirilmesi, eşitlik ve dayanışma istendiğinde ise özgürlüklerin bazı sınırları olması kaçınılmaz.

Kuşkusuz siyasal sitemlere göre bu kavramların ne anlama geldiği konusunda



farklılıklar var; örneğin, kaba bir anlatımla, liberal düşüncede özgürlük üzerinde durulurken, sol düşüncede eşitlik ve dayanışmanın vurgulandığı söylenebilir. Bu konu makale dışında kalmakla birlikte, bu çok genel söylemin sosyalizm açısından da altının doldurulması gerektiğini söylemek isterim. Kısacası, özgürlük, eşitlik ve dayanışma gibi değerlerin ve bunlarla ilgili hakların liberalizm içindeki yeri ve anlamlarının tartışılması gibi, sosyalist yaklaşımlar açısından da bu tartışmalara ihtiyaç var. Örneğin sosyalist yaklaşım içinde üretim araçlarının ortak mülkiyeti ve sınıflı toplumun sona erdirilmesi anlamında bir eşitlikten söz edilse de, bu eşitliğin uygulamadaki yansıması ve sorunları, özgürlükle ilişkileri, farklı ilişkiler ve farklı eşitlik istemleri açısından anlamı konusunda yapılacak tartışmalara ihtiyaç var. En başta, devlet ortadan kalkana kadar bireylerin hakları ve güvencelerinin nerede, nasıl, ne kadar sağlanacağına bilinmesi gerektiğine kuşku yok! ²

Kuşkusuz, bugün en ileri uygulamalar içinde bile bu üç değer ve ya ilkenin hayata geçmeleri konusunda hayal kırıklıklarından söz etmek doğru olur. Özellikle, yalnız uygulamalar açısından değil bir değer olarak da “eşitlik ve dayanışma”daki kayıp ortadadır. Bu konudaki kaybın, en başta, küresel kapitalizm ve neoliberal politikalara bağlı olarak sosyal devletin ve sosyo-ekonomik hakların gerilemesiyle ilişkili olduğuna kuşku yok; ancak kayıplar, bireysel ve toplumsal değerlerdeki değişimle de ilgili. Tüketim toplumları güçlendikçe “*homo-economicus*”lar arttığı gibi, toplumsal değerler de toplu çözümlerden çok bireysel çözümler, bireysel kurtuluşlar yönünde bir değişim geçirmekte. Bunun çok belirgin bir örneğini, ücretliler durmadan artarken sendikalaşma kapsamının daralmasında görmek mümkün. Bunun ötesinde, eşitliğin sosyo-ekonomik koşullarla ilgisi büyük olsa da, gelir eşitsizliği veya adaletsizliği dışında eşitsizliğin din, dil, ırk, cinsiyet gibi daha birçok boyutu bulunmakta ve günümüzde eşitlik mücadelesinin daha çok bu konularda verildiği gözlenmektedir. Daha önemlisi, sosyo-ekonomik eşitsizliklerin küresel düzeyden ulus düzeyine uzanan boyutları olmasıdır ki, bu durumun çözümleri zorlaştırdığı ortada. Küresel eşitsizlikler ulusal eşitsizlikleri tetiklediğinden sorunlar büyümekte, buna karşın ulusal politikalar gerilemekte ve işe yaramaz hale gelmektedir; ulus ötesi bir dayanışma ve mücadele hattı kurmak ise bugün için mümkün görünmemektedir.

Yine de, insan merkezli bir düşünceden vazgeçilmek istenmediğinde ve ulusal düzeyde birlikte yaşamak, küresel düzeyde birlikte var olmak hedeflendiğinde bu kavram ve değerlerden vazgeçmek yerine vurgulamak gerektiği düşüncesin-

² R.G.Pfeffer, *Marksizm, Ahlak ve Toplumsal Adalet-Ayrıntı Yayınları*, 2001 adlı kitabında bu konuları tartışırken, Marx’ın özgürlük, eşitlik ve adalet yaklaşımlarını ayrıntılı biçimde ele almakta. Kitap, birçok ilgi çekici tartışmaya yer vermekte; bunlara girmeme olanak yok, iki noktaya işaret etmekle yetineceğim. İlki, Marx’ın haklara ilişkin eleştirilerinin, uygulanabilir herhangi bir normun- örneğin eşitlik veya adalet gibi-mevcut ekonomik sistemin uygun gördüğü norm olacağı nedeniyle, haklardan çok burjuva anlayışının eleştirisi olduğunu söylemekte (323). İkinci olarak, Marksistlerin, sosyalizmin ahlaki olarak kapitalizmin herhangi bir formuna göre tercih edilebilir olmasının savunulabilmesi için, en başta toplumsal adalet ve insan hakları teorisini içeren bir hukuk teorisi geliştirmek durumunda olduklarına işaret etmektedir (122).

deyim. Aralarında ne yönde bir sentez sağlanacağı, nasıl gerçekleştirileceği tartışılabilir; ama bu üç değerın vazgeçilmezliğine ve ancak birlikte var olabileceklerinin vurgulanmasına, bunları gerçekleştirmek üzere küresel düzeyden ulusal düzeye uzanan küresel-sosyal haklara ve politikalara ihtiyaç büyük. Bu konuya son bölümde döneceğim.

Liberal Düşüncede Özgürlük, Eşitlik ve Dayanışma...

Liberal düşüncenin, birey merkezli ve özgürlük temelli bir düşünce sistemi olduğu biliniyor. Bir tanım getirmek gerekirse, liberalizmi, “bir yönetim metodu ve siyasası olarak, toplumu örgütleyen bir ilke ve birey ile topluluk için bir hayat tarzı olarak özgürlüğü savunan inanç, felsefe ve hareket” (Lerner’den aktaran Berktaş, 2008: 50) olarak tanımlamak mümkün. Bu çerçevede farklı liberal yaklaşımların hayat bulduğu görülüyor; bu farklılıkların, esas olarak bu üç değere ilişkin yaklaşımlardan kaynaklandığı da söylenebilir.

Klasik liberalizm içinde özgürlük, genellikle bireyin “irade özgürlüğü” olarak ve “bir şeyden özgür olma” (negatif özgürlük) anlamında tanımlanmakta (Berktaş, 2008; Erdoğan 2005; Yayla, 2002) ve bu anlayış içinde özgürlük, bireyin özgürlüğünü kısıtlayan engellerin kaldırılması olarak anlaşılmaktadır. Engelleri kaldırıp, negatif özgürlüğü sağlayacak olan yasalardır; yasalar, öncelikle devletin kısıtlamalarına karşı koruma sağlaması için önemlidirler. Örneğin Hayek, “bir memleketin hür olduğunu gösteren ve keyfi surette idare edilenlerden ayıran en emin kıstas, kanun hakimiyetidir” derken, özgürlüklerin kaynağının yasalarda bulunduğunu söylediği gibi, “kanun hakimiyetinin” asıl öneminin de, “devletin zorlayıcı iktidarının kanunla tanzim edilmiş olan hallerde ve önceden bilinecek tarzda kullanımı” anlamına gelmesinden kaynaklandığını belirtmektedir. (Hayek, 1999: 95,101).

Bu yaklaşım açısından özgürlüğü kısıtlayan engellerin kaldırılması konusunda herkesin eşit olduğundan hareketle, vatandaşların (kimler), yasalar karşısında (hangi konuda) eşit olduklarının kabulü anlamında bir eşitlikten söz edilebilir. Yani eşitlik de, özgürlük gibi negatif karakterdedir; bu anlayış açısından, vatandaşların sosyal, ekonomik, kültürel açıdan farklı ve eşitsiz konumlarının bir önemi olmadığı ve eşitsizlikleri azaltma doğrultusunda toplumsal bir müdahale istenmediğinden “dayanışma” gibi bir değer önemsendiği de söylenemez. Aksine, özgürlüklerin veya eşitliğin sağlanması açısından dışarıdan gelecek müdahalelere yer olmadığı gibi, bu müdahaleler zararlı görülürler. Örneğin Hayek, somut bir eşitlik sağlamak üzere hükümetlerin göstereceği çabaların yasa önünde eşitlikle zıt olduğunu söylerken, hukukun üstünlüğünün iktisadi eşitsizlikler doğurduğu inkar edilemese de bunu kabul etmek gerektiğini, maddi eşitsizliklere müdahalenin (örneğin piyasaya müdahalenin) güvenliği ve özgürlükleri ortadan kaldıracığını ileri sürmektedir (Hayek, 1999: 109). Bu koşullarda yoksulluğun olması kaçınılmaz kabul edilirken, devletin buna müdahalesinin de ancak “yoksul-



lara yardım” olacağı ifade edilmektedir.

Bu kısıtlı özgürlük anlayışının siyasal liberalizmin gelişme süreci içinde değiştiği görülmekte. Siyasal liberalizm felsefi temelini bireyin özgürlüğü ve eşitliği düşüncesinde bulmakla birlikte, esas olarak bireyin özgürleşmesini kısıtlayan tüm otoritelere ve kutsallıklara, en başta da devlete karşı korunmasına ihtiyaç duymaktadır. Bireyin korunması ve özgürlüklerin güvence altına alınması için devlet aygıtını sınırlamak ve denetlemek gerekmektedir; bunun için de insan hak ve özgürlükleri, anayasal otorite, erkler ayrılığı, hukukun üstünlüğü, yargı bağımsızlığı gibi birçok ilke ve mekanizmaya ihtiyaç duyulmaktadır. Ancak bu kurumların kuruluşu ve işlev kazanması yalnız negatif özgürlüklere olacak şey değildir; aksine, bireyin etkin müdahalelerine ihtiyaç vardır. Dolayısıyla negatif özgürlüğe “yapabilirlik ve katılma” boyutun katılması gerekmektedir. Yasaların yapılması, kurum ve mekanizmaların şekillenmesi ve işlemesi, devletin sınırlanması ve denetlenmesi için özgür ve etkin vatandaşlara ihtiyaç vardır. Böylece, bireylerin yalnız korunması değil bir şeyler yapabilmesi, müdahalede bulunması anlamında “pozitif özgürlük” anlayışına gelinmektedir.

Barry bu özgürlük anlayışını şöyle açıklıyor: “Özgürlükten yalnız baskı ve zorlamanın olmadığını anlayamayız... Özgürlükten söz ettiğimizde değerli bir şeyden söz ederiz; bununla, diğerleriyle birlikte kullandığımız veya yaptığımız ve yapılmasını veya kullanılmasını değerli bulduğumuz bir şeyleri yapma gücü veya kapasitesini anlarız (Barry, 1999: 33).

Bu yaklaşım çerçevesinde eşitlik anlayışının, eşit oy hakkı veya “siyasal eşitlik” yönünde bir değişim geçirdiği görülmekte. Eşitlik de özgürlük gibi biraz daha pozitif bir nitelik kazanmış ve vatandaşlar, temsilcilerini seçme ve seçilme hakkını kazanarak kamusal yaşama dahil olmak açısından eşit kabul edilmişlerdir. Ancak burada bir noktayı hatırlatmak ve özgürlüğün pozitif bir anlam kazanması ve siyasal eşitlik doğrultusundaki gelişmesinin kendiliğinden olmadığını söylemek gerekmektedir. Bu gelişmeler, büyük ölçüde Batı’da yaşanan toplumsal hareketlilik ve mücadelelerin sonucudur. Örneğin emeğin eşit oy hakkı için verdiği mücadele biliniyor; bunun siyasal yapı gibi, bu yapının arkasındaki düşünceleri etkilememesi de mümkün değil.

Liberal düşüncede özgürlük ve eşitlik konusunda bir gelişme daha söz konusu. Bu kez değişim, “fırsat eşitliğinin” kabulü yönünde... Bu değişimin gerisinde de, toplumsal, siyasal, ekonomik birçok faktörü bulmak mümkün. Bir yandan, uzunca süren bir mücadeleden sonra 19. Yüzyıl sonu ve 20. yüzyılın başında emeğin sendikal ve siyasal açıdan güçlendiği bir dönem açılmakta ve toplumsal-siyasal güç ilişkileri bu yönde değişirken, devlet güçler arasında daha dengeleyici bir rol oynamaya zorlanmaktadır. Demokrasinin işlemesi ve toplumsal uzlaşmanın sürdürülmesi açısından buna ihtiyaç vardır. Öte yandan, ekonomik liberalizm ortaya çıkan krizler nedeniyle sorgulanmakta ve bilindiği gibi “bırakınız yapsınlar”cı görüşlerin yerini Keynesyen ekonomi politikaları almaktadır. Keynes, bir



yandan talep yaratmak üzere devletin müdahalesini öngörerek liberal ekonomiye “makro” bir boyut katmakta, öte yandan piyasanın kendiliğinden dengeye geleceği görüşünü reddederek dengeleme işlevini kamu politikalarına bağlamaktadır. Bu politikalar çerçevesinde, yüksek büyüme, tam istihdam, yüksek alım gücü ve düşük enflasyon olarak özetlenen hedeflerin, en başta emek olmak üzere kitlelerin beklentilerine uyduğu ve toplumsal uzlaşmanın sağlanmasında önemli bir rol oynadığına da kuşku yok. Bunun da ötesinde, savaş sonrası koşullarında Avrupa'nın kalkınması için hem insana yatırım önem kazanmakta hem uzlaşmanın sürdürülmesi için buna ihtiyaç duyulmaktadır. Aynı dönemde Avrupa'nın doğusunda farklı bir sistemin ortaya çıkmasını da, liberal düşüncede ve devlet anlayışlarındaki değişimin gerisindeki faktörlerden biri olarak saymak doğru olur.

Fırsat Eşitliği: Liberalizm Açısından Yararlı Bir Dönüşüm

20. yüzyılın ortasına doğru ortaya çıkan değişimle birlikte, liberal düşüncede “sosyal liberalizm” olarak adlandırılan bir anlayıştan ve bu anlayışın günümüzde de kabul gördüğünden söz edilebilir. Liberalizmde bu değişim, devletin sosyal boyutlarının biçimlenmekte olduğu ilk dönemlerde çalışma yaşamı ve sosyal güvenlikle ilgili yasaların çıkarılmasında liberal iktidarların olumlu rol oynamasında da görülmekte (Heclo, 1990: 385). Böylece Batı Avrupa'da siyasetin ekonomik eşitsizlikleri telafi eden bir mekanizma olarak kabulü (Habermas, 2000: 260) ve devletin gelirin yeniden dağılımında piyasa benzeri bir işlev görmesi (Prezeworski, 1991: 11) noktasına gelindiği ve bu konularda az-çok bir uzlaşmaya varıldığı söylenebilir. Bu uzlaşmanın, yukarıda işaret edilen tarihsel, toplumsal, ekonomik, siyasal değişikliklerle ilgisi de büyük. Buna göre, vatandaşlar (kimler) sosyo-ekonomik koşullarda asgari bir standart veya güvenceye sahip olmak (hangi konuda) açısından eşittirler; artık, herkes için belirli düzeyde bir “fırsat eşitliği” sağlanması esastır. Ancak böyle bir eşitliğin kabulünde de, “faydacı” bir beklentinin rol oynadığını söylemek yanlış olmaz. (Koray, 2005: 115).

Fırsat eşitliği, hem siyasal hem ekonomik açıdan önemli. Çünkü, eğitim, sağlık, güvence, iş, gelir gibi temel konularda sağlanacak fırsat eşitliği, iyi bir yaşam (*decent life*) için olduğu kadar, iyi yaşamlar arasında seçim yapabilmek açısından da gerekli. Bu yönüyle “eşit fırsatlar” gibi bir ilkenin, demokratik süreçlerin işlemesi açısından vazgeçilmez önemde olduğunu düşünmek mümkün (Gutman ve Thompson, 2002: 162-164). Benzer bir düşünceyi, sosyal liberaller arasında yer alan Rawls'da da görüyoruz.

Bu düşüncelere katılmamak mümkün değil. Sosyo-ekonomik eşitsizliklerin büyük olduğu toplumlarda, demokratik ilke ve kurumların varlık kazanması, ya da sağlıklı bir siyasal işleyin sağlanmasının zor olduğu konusunda kuşku yok. Örneğin eğitimsizliğin ve yoksulluğun yaygın olduğu toplumlarda ne demokratik kurumların gerçek bir işlev kazanması ne de demokrasi kültürünün gelişmesini



beklemek mümkün. Sitemin hem işlenmesi ve gelişmesi hem demokrasini işlev kazanması için hak ve özgürlüklerin güvence altına alınması gibi, vatandaşların seçim yapabilme kapasitelerinin geliştirilmesine de ihtiyaç var. Bu kapasitenin gelişmediği toplumlarda demokrasinin nasıl bir “oyuna” dönüştüğünü, ülkemiz örneğinden de iyi biliyoruz.

Öte yandan, fırsat eşitliğinin ekonomik yararları olduğu da yadsınamaz. Her şeyden önce, belirli eğitim, sağlık, sosyal güvenceye sahip işgücü ekonomik verimliliğe katkı sağladığı gibi, bu niteliklerin devlet kaynaklarıyla sağlanmasıyla işletmelerin yükü de azalmaktadır. Bu koşul ve güvencelerin, hem işletmelerde hem işyerlerinde uzlaşmanın sağlanmasında da rolleri var. Bu nedenle, emeğin sosyo-ekonomik koşulları için verdiği mücadeleler siyasete aktarılır ve sosyal devletin politikaları arasına girerken, bu aktarımın emek için getirileri kadar, hükümetler ve sermaye için de çalışma barışı, toplumsal uzlaşma, ekonomik istikrar ve verimlilik gibi birçok getirisi olduğu unutulamaz.

Fırsat eşitliği ile vatandaşların haklarını kullanmak açısından kapasitelerinin veya kendileri için daha iyi çözümleri seçme şanslarının arttırılmak istendiğinden söz edildiğinde, daha yakın tarihlerde karşımıza çıkan ve sosyal liberaller arasında yer alan Rawls’ı anmamak olmaz. Rawls için, farklı kapasiteler en başta demokratik katılım açısından sakıncalıdır. Ona göre, adil bir anayasal demokrasi, özgürlük ve eşitlik gibi iki temel değeri üç karakteristik ilke halinde birleştiren ve düzenleyen toplumdur (Rawls, 2003: 52-53): İlk ikisi, temel haklar, özgürlükleri, fırsatları belirler; üçüncüsü ise, her vatandaşın özgürlüklerden akıllıca ve etkili biçimde yararlanması için yeterli olanak sağlanması anlamını taşır. Bunun için de, toplumsal ve ekonomik eşitsizliklerin aşırıya kaçmasını engelleyecek temel bir yapı gerekir. Bu üçüncü ilke olmadığında ortaya çıkan rejimi “liberteryанизm” olarak adlandıran Rawls, liberalizmi bundan ayırır ve liberal bir rejimde istikrarı sağlamak açısından şu şartları gerekli görür; eğitimde fırsat eşitliği, temel sağlık hizmetleri, uygun bir gelir ve refah dağılımı, makul bir iş ve çalışma güvencesi, politik konularda kamuoyunun bilgi edinme olanaklarının varlığı... Kısacası, Rawls, sivil ve siyasal hakları önemsemekle birlikte, toplumdaki aşırı eşitsizliklerin bunların varlık kazanmasını engelleyeceğini düşünür. Bu yaklaşım açısından, adaletin sağlanması için yalnız “herkes için geçerli eşit temel özgürlükler” yeterli değildir, toplumsal ve ekonomik eşitsizliklerin “en az avantajlı olana en büyük yarar sağlayacak” biçimde düzeltilmesi gerekmektedir (Rawls, 2001: 133). Bu nedenle, “eşit değerde özgürlük” gibi bir anlayışı ileri sürer ve toplumsal düzeyde aşırı adaletsizliklerin önlenmesi doğrultusunda “farklılık” (*difference principle*) ilkesi olarak adlandırılan bir ilke ile uygun bir gelir dağılımına ihtiyaç olduğunu söyler. Bu adalet anlayışı içinde de eşit değerde özgürlük faydacı bir anlayışla ele alınsa da, “bölüşüm adaleti” açısından taşıdığı duyarlılıkla fırsat eşitliğinden öte bir anlayışı temsil ettiğini söylemek gerek.

Buradaki tartışmayı bitirirken, iki noktaya işaret edilebilir. Birincisi, fırsat eşit-



liğin sağlanması sosyal eşitsizlikleri azaltan bir yanı olduğunu kabul etsek bile, daha çok dipteki mağduriyetleri önlemeye yönelik bu eşitlik anlayışı sosyal eşitlik veya sosyal adalet anlamına gelmemekte. Bir başka deyişle, bu anlayış çerçevesinde ve eğitim, sağlık, sosyal güvenlik gibi uygulamalara bağlı olarak toplumun gerilerde kalan kesimlerinin yoksulluk ve yoksunluklarının azaltıldığını düşünmek mümkün. Ancak bu eşitlik anlayışının, (hatta Rawls'ın eşit değerde özgürlük anlayışı ve uygun bir gelir dağılımı dikkate alınsa bile) sosyal eşitlik veya sosyal adalet açısından fazla bir anlamı olduğunu söylemek zor. Örneğin sosyo-ekonomik haklar arasında ekonomik bölüşümle ilgili hakların (tam istihdam, iyi iş ve iyi ücret, gelir bölüşümünde adalet gibi) bu eşitlik anlayışı içinde önemsendiği söylenemez; bu hakların ekonomik liberalizmle çatıştığına da kuşku yok. İkinci olarak, fırsat eşitliği yönünde bir anlayışın sosyal devlet açısından da geçerli ve önemli olduğunu yadsınamasa da, sosyal devleti bu eşitlik anlayışıyla sınırlamak pek doğru görünmemekte. Sosyal devlet kavramı, bir yandan içinde birçok farklı model barındıran jenerik bir kavram; öte yandan, açık uçlu bir anlayış ve uygulama... Yani uygulamaların, fırsat eşitliği ile sınırlanması da, sosyal eşitlik yönünde gelişmesi de mümkün. Ülke uygulamaları açısından ortaya çıkan farklılıklar da bunu göstermekte. Farklılıkların gerisindeki temel faktör de, siyaseti ve siyasal ekonomiyi dönüştürecek toplumsal güçlerin varlığı ve mücadelesi...

Bu konuyu, sosyo-ekonomik haklar ve sosyal devlet bağlamında biraz daha açmak mümkün.

Sosyal Devlet Anlayışı ve Sosyo-Ekonomik Haklar Çerçevesinde Eşitlik: Çalışma Hakkının Önemi...

Eşitlik ilkesini insan hak ve özgürlükleriyle ilişkilendirdiğimizde, iki saptama yapılabilir. Birincisi, ilkesel olarak, bu hakların her insan için geçerli olması, her insanın bu haklar açısından eşit değerde kabul edilmesidir. İkincisi, insan haklarının kendi içinde bir evrimi öngördüğü, genelden özele, farklı konum ve koşullara doğru gelişip zenginleştiği görülüyor ki, bu gelişmelerin her biri "eşitlik" ilkesinin biraz daha hayat kazanmasıyla ilgili. Örneğin temel haklar ve siyasal haklardan sonra gelen Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi (ESKH), insanı sosyal, ekonomik, kültürel bir varlık olarak değerlendirmeyi ve bazı haklarla bu ilişkiler içindeki eşitsizliği azaltmayı hedeflemekte. Çalışma hakkı, sosyal güvenlik, sendikal hakları başka türlü yorumlamak mümkün değil. Daha sonra kabul edilen toplumsal cinsiyet eşitliği yönündeki sözleşme de aynı anlamı taşımakta; bu kez, cinsiyeti nedeniyle eşitsiz konumda olan kadın için toplumsal, siyasal, kültürel eşitsizliklerin azaltılması hedeflenmektedir.

Bu nedenle sosyo-ekonomik hakların nitelikleriyle ilgili vurgulanacak ilk nokta, *bu hakların, bir yandan "özgürlükle eşitliğin" buluşmasını sağlayan haklar olduğu, öte yandan devletin pozitif müdahaleleri ve vergi gelirinin kullanılmasıyla gerçekleştirmeleri mümkün olduğundan, eşitlik gibi "dayanışmayla" da doğrudan*



ilgili buldukları olabilir (Koray, 2015: 15). Bu hakların gerçekleşmesi ciddi bir kaynak yaratılması ve kullanılmasını gerektirmekte; dolayısıyla, sosyo-ekonomik hakların piyasa dışına çıkarılması ve kamu hizmeti olarak sağlanması ölçüsünde sosyal devletin dayanışmacı karakteri gelişmekte, haklar metalaştığı ölçüde de liberal anlayış ve model öne geçmektedir. Kısacası, yalnız sosyal eşitlik değil sosyal dayanışma da azalmaktadır.

İkinci olarak, sosyo-ekonomik hakların, kendi başlarına önemli oldukları gibi, gelir bölüşümünde daha adil bir bölüşümün sağlanması açısından da önemli olduklarını vurgulamak gerekmektedir. Kamu hizmeti olarak sağlanan eğitim, sağlık, sosyal güvenlik, barınma, güvenceli çalışma koşulları gibi haklar, yalnız bireyin gelişmesi ve güvencesi açısından değil, gelir bölüşümündeki adaletsizliklerin azaltılmasında da etkilidirler. Örneğin bu haklar doğrultusunda sosyal devletin geliştiği ülkelerde en yoksul ve en zengin kesim arasındaki gelir farkının daraldığı, liberal anlayışın öne geçtiği ülkelerde ise arttığı bilinen gerçekler. Bu açıdan AB üyeleri öteki ülkelere göre genelde daha iyi örnekler sunarken, bunlar arasında da İskandinav ülkeleri öne çıkmaktadır. Örneğin İsveç ve Norveç'te en yoksul yüzde 10 ile en zengin yüzde 10'un geliri arasında 7 kat gibi bir fark ortaya çıkarken, İtalya'da bu fark 13 kat olmakta; ABD'de ise 18 kata çıkmaktadır (Koray, 2017: 293). Dolayısıyla ulusal düzeydeki gelir dağılımına ilişkin verileri de, sosyal devletin nitelendirilmesi açısından kriter olarak almak doğru olur.

Bu haklarla ilgili uluslararası sözleşmelere gelince, kuşkusuz eleştirilecek yönleri çok. İlk olarak, bu sözleşmelerin, ortaya çıktıkları liberal düşüncenin ve sistemin eseri oldukları yadsınamaz. Örneğin muhatapları ulus devletler, bir başka deyişle siyasettir! Ekonomik sistem ve işleyişi, ya da siyasal ekonomi gibi bir konu ilgi alanlarında değildir. İkincisi de, bu hakların varlık kazanmasının ulusal devletlere ve ulusal düzeye bırakılmasıyla ilgilidir. Yani, adları uluslararası sözleşmedir, hatta "evrensel insan hakları beyannamesi" gibi adlandırmalarla iddialarını "evrene" kadar uzatmaktadırlar; buna karşın haklar, ancak ulus devletin çıkardığı yasalar ve kurumlarla hayat bulmaktadır! Yasa ve güvence yoksa, haklar da yoktur!...

Sosyo-ekonomik hakları irdelediğim bir makaleden bir alıntıyı buraya aktararak bitireyim (Koray, 2016): "Sonuç olarak ESKH Sözleşmesi'nin önemi ve katkısını yadsıyamasak da, Sözleşme'nin hegemonik dünya, kapitalist ekonomi ve liberal politikaları "veri" olarak aldığını görmemek mümkün değil. Sosyo-ekonomik haklar, bu sistem içinde ve siyasal yoldan bazı standartlar sağlamaya çalışarak korunmak istenmektedir. Oysa bu eşitsizliklerin arkasındaki temel faktörün hegemonik dünya düzeni ile kapitalist ekonomi olduğuna kuşku yok; bunlara dokunmadan istenen hedeflerin sağlanması da mümkün değil. Aksine, günümüz gerçeklerinin gösterdiği gibi, kapitalizmin hegemonyası arttıkça ulus devletlerin sosyo-ekonomik koşulları iyileştirme gücünün azaldığı ortada."

Sosyal devlet konusunda da bir kaç özelliğe işaret etmekte yarar var; bu özel-

likleri yine daha önceki bir yazımdan aktararak özetlemek istiyorum (Koray, 2015: 13):

“İlk olarak, sosyal devletin varlığı ve gelişimi açısından en anlamlı kriterin sosyo-ekonomik hakların konumu olduğu söylenebilir. Sosyal devlete büyük ölçüde hukuki zemin kazandıran sosyo-ekonomik hakların kabulü olduğu gibi, sosyal devlet anlayışını farklılaştıran kriter de sosyo-ekonomik haklara ilişkin yaklaşımdır. İlkel olarak sosyal devletten beklenen sosyo-ekonomik hakları piyasa dışına (metasızlaştırma-demodification) çıkarması olmakta (Esping-Andersen, 1990: 21), modeller arasındaki asıl farklılık da, bu hakların piyasa dışına çıkarılmalarının ölçüsünden/düzeyinden gelmektedir.

İkinci olarak, sosyal devletin jenerik bir kavram olduğu ve bu kavram altında birçok farklı modele “sosyal devlet” adı verildiğini söylemek gerek. Kavramı ve modelleri tartışmak istemiyorum; oldukça iyi bilinen konular. “Sosyal devletin, “Batı Avrupa’da ortaya çıkışında, ulus devletlerin inşası, insan hakları ve demokrasinin varlık kazanması, artan sefalet, biriken sorunlar ve koca bir yüzyılı kapsayan işçi hareketi; arkasından gelen 2. Dünya Savaşı ve buradan alınan dersler; Avrupa’nın yanı başında yükselen Sosyalist Blok; liberalizmin getirdiği krizler ve Keynesyen ekonomi politikalarına geçme gereği gibi birçok etmenin varlığından söz edilebilir. Ortaya çıkışındaki bu etmen ve beklentiler, sosyal devletin anlamı ve işlevi konusunda bazı niteliklere de işaret etmekte.

Bu etmenler kümesinin etkileşimi sonucunda oluşan sosyal devletin, en başta, kapitalizm ve demokrasi, emek ve sermaye arasındaki uzlaşmanın ürünü ve aracı olarak önem kazandığını söylemek gerekiyor. Bu nedenle modern sosyal devlet ve sosyal politika demokrasiden ayrı düşünülemez gibi sınıfsal ilişkilerden bağımsız olarak da düşünülemez.

Üçüncü olarak, sosyal devlet bazında bir uzlaşmaya ihtiyaç duyulmasının, bir yandan taraflar arasında göreceli de olsa toplumsal-siyasal güç dengesinin varlığına, öte yandan bu uzlaşmadan beklenen yararlarla bağlı olduğu unutulamaz. Dolayısıyla, kapitalizmi hem emeğin hak ve ihtiyaçlarını dikkate almaya zorlamak hem toplumcu politikalar üretebilmek için, öncelikle taraflar arasında göreceli de olsa denge sağlayacak toplumsal-siyasal güçlerin varlığını (güç ilişkilerini) hesaba katmak gerekmektedir (Korpi, 1978: 40; Esping-Andersen, 1990: 11). Bir anlamda, demokratik araçlar ile sosyal devletin kapitalizmi az veya çok “dönüştürme gücü” emeğin sosyal-siyasal gücüyle ilgili. Sosyo-ekonomik güç ilişkileri dengesizleştğinde, emek-sermaye çatışmasının siyasete tahvili yetersiz kaldığı gibi, sosyal devlet temelinde uzlaşmanın anlamı ve niteliği de yetersiz kalacak ve kapitalizmin demokrasiyle uzlaşmasının yolu büyük ölçüde “popülizmden” geçecektir. Boratav’ın işaret ettiği gibi (Boratav, 1987: 131), popülizmin, bizim gibi gelişmekte olan ekonomiler ve sosyal devletin varlık kazanmadığı ülkelerde tek seçenek olduğunu söylemek mümkün; ancak, bunun gerisindeki güç dengesizliğini de unutmamak gerekmektedir.



Son olarak, sosyal devletin varlık kazanması açısından, kaba bir benzetmeyle bir uçta sosyal liberalizmin, öteki uçta “sosyalist” dayanışma ahlakının yer aldığı bir eksen düşünmek ve bu eksen üzerinde aldığı yere göre farklı modellerin ortaya çıktığını söylemek mümkün (Koray, 2005: 109-120). Dolayısıyla bu eksen üzerinde asgari güvenceler ve sosyal yardımlarla belirlenen liberal sosyal devlet anlayışı gibi, sosyal eşitlik ve sosyal adaleti hedefleyen sosyal devlet anlayışı da var olabilmekte. Örneğin İskandinav ülkelerinde ve “sosyal demokrat model” olarak adlandırılan model içinde sosyal devletin, eğitim ve sağlık, çalışma koşulları ve güvenceleri, sosyal güvenlik ve gelir dağılımı konusunda oldukça farklı bir örneği oluşturdukları biliniyor; bunun ötesinde, geçmişte siyasal ve sosyal demokrasi-den sonra “Ücretliler Fonu” gibi uygulamalarla “ekonomik demokrasi” gibi bir hedefe yöneldikleri de görülmekte. Gerçi, ücretliler fonunun 1992 yılında iktidar değişikliğine bağlı olarak uygulamadan kaldırılması gibi, küresel kapitalizm ve rekabetin bu ülkelerde de sosyal devletin gerilemesine yol açtığını biliyoruz. Ancak sosyal devletin içerdiği potansiyeli hatırlamak açısından bu modeli göz önünde bulundurmak ve bu potansiyelin gelişebileceği koşulları tartışma gündemine getirmek önem taşımakta.

Bu hatırlatmalar içinde, sosyal devletin eşitlik yönündeki iddia ve hedeflerinin özgürlüklerle birlikte düşünüldüğü ve bu politikalarla özgürlük alanının ve demokrasinin genişlemesinin amaçlandığını söyleyebiliriz. Örneğin sosyal devletin kuramcıları arasında başta gelen Marshall (Marshall, 1965), vatandaşlığın, sivil öge (bireysel hak ve özgürlükler), siyasal öge (siyasal haklar ve özgürlükler) ve sosyal öge (sosyo-ekonomik haklar ve özgürlükler) gibi üç boyutu olduğunu söylemektedir. Sosyal öge veya boyut, ekonomik refah, sosyal güvenlik ve kültürel mirastan asgari ölçüde de olsa bir pay alınması anlamına gelmektedir. Kuşkusuz ki, sosyal devlete içkin sosyal vatandaşlığın sivil vatandaşlığı gerçekleştireceği düşüncesinin, eşit fırsatların demokrasiyi güçlendireceği yönündeki liberal beklentilerle paralellik taşıdığı söylenebilir. Ancak bu yaklaşımın, eşitlik isteminin sosyo-ekonomik haklarla birlikte vurgulanması ve bu boyuta yalnız araçsal bakılmaması ölçüsünde sosyal liberalizmden farklılaştığını/farklılaşacağını söylemek de gerekiyor.

Öte yandan refah devletinin oluşmasını, ülke içinde kalanlara ekonomik, siyasal ve sosyal anlamda eşit fırsatlar sağlayan bir iç yapılanma (bütünleşme) aracı olarak görmek de mümkün (Ferrera, 2003: 613). Sağlanan bütünleşmenin, ulus devlet gibi sermayenin de işine geldiğine kuşku yok. Ancak bu konuda da temel ölçütü, bu bütünleşme ve uzlaşmayı emek açısından sağladığı yararlarla ilişkilendirmek anlamlı olmakta. Buradan günümüze bakıldığında, emek açısından sağlanan yararların genel olarak gerilediği ve uzlaşmanın emeğin verdiği tavizlerle sürdürüldüğü söylenebilir. Bunun emeğin toplumsal ve siyasal güç kaybıyla ilgisi de büyük!

Sosyal devlet ve sosyal politikaların, gerek bunlar için kaynak yaratılması, ge-



rek gelirin bu politikalarla az veya çok daha adil bölüşümünün sağlanması açısından “toplumsal dayanışma” olmadan gerçekleşmeyeceği de ortada. Bu nedenle vergi geliri, artan oranlı vergi sistemi, vergi adaleti sosyal devletin değerlendirilmesi açısından önemli göstergeler; bunlar, aynı zamanda toplumsal dayanışmanın da göstergeleri... Vergi politikaları gibi, ücret dayanışması, sosyo-ekonomik hakların meta olmaktan çıkma düzeyi de toplumsal dayanışmanın kriterleri olarak anlamlı. Yukarıda da belirttiğim gibi, bu konulardaki gelişmeler, liberal devlet anlayışı ile sosyal devlet anlayışını birbirinden ayıran ölçütler...

Son olarak üç hatırlatmayla bitireyim: *Birincisi, sosyal devlet açısından her üç değer de önemli oluşuyla ilgili.* Her üç değer varlığı ve gerçekleşme düzeyleri ise, sosyal devletin hangi koşullarda varlık kazandığı ve bu koşulların siyasal ekonomiyi ne ölçüde değiştirdiğine bağlı olarak değişmekte. Bu nedenle, sosyal devletin fırsat eşitliği ile sınırlı olduğunu düşünenler olsa da, uygulamaların boyutlarına göre bu devlet anlayışından sosyal eşitlik veya sosyal adalet yönünde gelişmeler beklemek de mümkün.

İkincisi, sosyo-ekonomik haklar ve sosyal devlet açısından siyasal ekonominin, hem belirleyici bir etken hem bağımlı değişken olarak taşıdığı öneme dikkat çekmek kaçınılmaz. Bir yandan, sosyal devlet ve sosyal politikalar siyasal araçlar olarak devletin benimsediği siyasal ekonomiye göre biçim ve içerik kazanırlar; öte yandan sosyal devlet anlayışı ve sosyo-ekonomik haklar gerçeklik kazandığı ölçüde siyasal ekonomi değişir. Kısacası devletin bu amaçla uyguladığı vergi ve sosyal politikalar, kapitalist sistemi değiştirmese de siyasal ekonomiyi değiştirir. Bu nedenle kapitalizmin çeşitlemelerinden söz edilmekte ve örneğin, Kıta Avrupa’sında ortaya çıkan düzenlemiş kapitalizm (*organized capitalism*) veya koordine edilmiş piyasa ekonomisi (*coordinated market economy*) ile ABD, Kanada, İngiltere gibi ülkelerde geçerlik kazanan liberal piyasa ekonomileri arasında piyasanın kurumsallaşması ve dengelenmesi açısından önemli farklar bulunduğundan söz edilmektedir (Hall ve Soskice; 2001; Offe, 2003). Offe, örgütlenmiş kapitalizme, toplumsal sisteme içkin (*embedded*) gibi bir tanımlama da getirmektedir (Offe, 2003: 447).

Üçüncüsü de, günümüzde küresel düzeyde egemenlik kazanan neoliberal politikalar nedeniyle en ileri uygulamalar içinde bile sosyo-ekonomik haklar gibi sosyal devletin gerilemesinin kaçınılmazlığıdır. Kısacası, eğitim, sağlık, sosyal güvenlik haklarının kamu hizmeti olmaktan çıkarak piyasalaşmaya doğru bir geçiş yaşaması, çalışma hakkının tümüyle ortadan kalkmasının nedeni ulusal olmaktan çok küresel politikalarla ilgilidir.

Bu koşullarda sosyal devletle ilgili sorgulamaların artması kaçınılmaz, yapılmakta da... Bu tartışmalara girmeden, “çalışma hakkı” üzerinde durmak istiyorum. Çünkü çalışma hakkı, emek açısından olduğu kadar sosyal devlet açısından da önemli; sosyal devletin gerilemesini gösteren en temel gösterge de çalışma hakkının ortadan kalkmasıyla ilgili.



Eşitlik ve Dayanışma Açısından İki Önemli Kriter: Çalışma Hakkı ve Gelir Bölüşümü

Eşitliğin zor tanımlanır olduğu ve hangi boyutta olursa olsun bu konuda bir kriter geliştirmenin güçlüğünden söz ettim. Örneğin fırsat eşitliği temel alınır, sosyo-ekonomik hakları başlangıç noktası olarak düşünmek mümkün; ancak bu alanda sağlanan gelişmelerin bile bazı haklarla sınırlı kaldığı görüldüğü gibi, ne ölçüde fırsat eşitliği sağlandığı da kuşkuyla olmakta. Öte yandan, günümüzde bu haklarla ilgili kamu hizmetlerinin nasıl piyasalaşma sürecine girdiği de bilinmemekte.

Fırsat eşitliğinin yetersizlikleri karşısında bunun ötesinde bir eşitliği düşünmek ve sonuçlarda eşitlik gibi daha radikal bir anlayışa yönelmek mümkün; bu anlayışın “adalet” ilkesine daha uygun olduğu da ortada. Ancak sonuçlarda eşitlik konusunda da, eşitliğin, hangi konuda ve ne anlamda olacağı belirlenmesi gerekmektedir. Örneğin günümüzde kullanılan ve özellikle feminist hareket içinde öne çıkan sonuçlarda eşitlik talebinin, çok zaman, fırsat eşitliğini güçlendirmek amacıyla kullanıldığı görülüyor ki, bunun, “sonuçlarda eşitlik” açısından oldukça indirgemeci bir yaklaşım olduğu söylenebilir. Kuşkusuz cinsel veya etnik ayrımcılıkları gidermek için önerilen ayrıcalıklı programların, ayrımcılığa uğrayan kesimler için fırsat eşitliğinin sağlanması açısından yararları var; ancak, bu uygulamaların fırsat eşitliği anlayışıyla sınırlı kalmaları gibi, günümüzdeki neoliberal politikalar nedeniyle daha da sınırlandıkları görülmekte. Örneğin kadın istihdamını arttırmaya yönelik istihdam politikalarının, artan işsizlik ve esneklik uygulamaları içinde kadınlar için fırsat eşitlik sağladıklarını söylemek zor; bu uygulamaların çok zaman kadın için güvencesiz-korunaksız istihdam anlamına geldiğini görmemek de mümkün değil.

Buna karşın, “çalışma hakkı” ile “gelir bölüşümü” gibi iki konuyu, sonuçlarda eşitlik açısından tartışmak oldukça anlamlı görünmekte. Bu iki konu, bir yandan eşitsizliklerin kutuplaşmaya dönüştüğü alanlar olarak, öte yandan eşitlik ve adalet denildiğinde öne çıkan kriterler olarak önemlidirler. Ayrıca çalışma hakkı, kendi başına olduğu kadar, yoksulluğun ve gelir dağılımındaki adaletsizliğin giderilmesi açısından da önem taşımakta. Küresel kapitalizm ve neoliberal politikalara karşı verilecek temel mücadele açısından da, ilk düşünülmesi gerekenlerin bu iki konu olduğunu düşünmek yanlış olmaz. Kuşkusuz, “herkes için iş ve herkes için adil bir gelir” gibi düşünceyi gerçekleştirmek kolay değil ama tartışmaya değer!...

“Çalışma hakkı” nereden bakılırsa bakılsın kritik bir önem taşımakta. Klasik liberalizm açısından sosyo-ekonomik haklar yokturlar, hatta özgürlük açısından zararlıdır. Sosyal liberaller ise, eğitim, sağlık, sosyal güvence gibi haklara yukarıda değindiğimiz gibi “insan sermayesine yatırım” ve “demokratik kapasitenin güçlenmesi” olarak olumlu bakarken, başta çalışma hakkı olmak üzere bölüşümle doğrudan ilgili ekonomik haklara olumsuz yaklaşırlar. Oysa çalışma hakkı, bir



yandan sosyal güvenlik, örgütlenme özgürlüğü, gelir güvencesi gibi daha birçok hakkın bağlandığı temel bir haktır; öte yandan günümüzdeki ücretliler toplumunda yığınlar için ana geçim aracı çalışma ve ücret olurken, bu haktan vazgeçilmesi yığınların işsizliği ve sefaletinin kabulü anlamına gelmektedir. Bunun da ötesinde, çalışma hakkının, liberal ekonomiye en büyük müdahale anlamı taşıdığı ve siyasal ekonomi anlayışının dönüşümü açısından belirleyici olduğu unutulamaz. Bugün küresel kapitalizmin ulus devletin siyasal müdahalesini kısıtlaması nedeniyle, tam istihdamdan vazgeçilmiş ve işsizlik artmıştır; sosyal devletin gerilemesinin en önemli göstergesi de buradadır! İşsizliğin artmasına, çalışma koşullarının bozulması ve koruyucu standartlardaki gerilemeyi de ekleyebiliriz. Burada, Korpi'nin, Avrupa refah devletinde önemli bir değişim/ gerileme yaşanmadığı iddialarına karşı söylediğini hatırlatmak gerek (Korpi, 2003): Tam istihdamdan vazgeçilmiş ve işsizlik kabul edilmişse, sosyal devletin de gerilediğini söylemek kaçınılmazdır!

Özetle, bugün sosyo-ekonomik haklar açısından en net görülen, ulusal ve küresel düzeyde çalışma hakkının devreden çıkmış olmasıdır! Öteki sosyo-ekonomik haklar açısından da gerilemeler söz konusu; ancak hiçbir, çalışma hakkı ölçüsünde değil. İşsizlik her yerde geçerli ve "olağanlaşmış" durumda; küçük ve elit bir işgücü dışında standart dışı ve güvencesiz işler yoğunlaşmış bulunmaktadır; işgücü piyasasının güvencesizliği yetmezmiş gibi yasalarda bile esnekliğe gidilmekte. Bu nedenle sosyal devlet açısından olduğu kadar, eşitlik ve adalet açısından da ilk düşünülmesi gerekenin çalışma hakkına hayat vermek olduğu söylenebilir.

Gelir bölüşümü de, eşitlik, adalet ve dayanışma gibi ilke ve değerler açısından çok önemli ve çalışma hakkı gibi çatışma ve tartışmaya yol açan bir alan. Her şeyden önce bu konu mülkiyet hakkı ve piyasanın işleyişiyle, yani kapitalist sistemle doğrudan ilgili; piyasa içindeki gelir bölüşümünün eşitsiz olduğu da biliniyor. Bu alana müdahaleler, benimsenen sistem gereği istenmezken, klasik liberal anlayış çerçevesinde haklar kadar külfet, sorumluluk ve yüklerin nasıl dağıtıldığı gibi farklı sorular da gündeme getirilmekte. Ancak, Rawls'dan söz ederken değindiğimiz gibi, devletin yoksulluğu ve aşırı adaletsizliği ortadan kaldırmak üzere "yeniden dağıtım" anlamında bir rol oynaması gereği sosyal liberaller açısından da kabul edildiğinden, günümüzdeki liberal demokrasi çerçevesinde uygulamalar bu yönde. En başta demokrasinin sürdürülmesi açısından devletin böyle bir işlev görmesi gerekli görülmekte, toplumsal uzlaşmanın açısından da buna ihtiyaç duyulmaktadır.

Sosyal devlet açısından da benimsenen bu anlayış gereği, bölüşüm eşitsizliği veya adaletsizliğinin kısmen de olsa giderilmesi için devletin gelir dağılımı açısından devreye girmesi, bir başka deyişle "gelirin yeniden bölüşümü" anlamında bir rol oynaması gerekmektedir. Buradaki temel anlayışın, eşit olmaktan çok "daha adil bir gelir dağılımı" yönünde olduğuna kuşku yok. Vergi politikaları, kamu



hizmetleri, sosyal yardımlar da, devletin bu işlevi gereği ve bu hedefe yönelik uygulamalar olmaktadır; asgari ücreti de, bir gelir güvencesi olarak bu anlayışa bağlamak mümkün.

Ancak devletin bu fonksiyonu veya rolü kabul edildiğinde de, “adil” bir gelir dağılımından ne anlaşıldığı gibi bir mesele ortaya çıkmakta. Yani, hangi yolla yapılacağı az çok belirlenmiş olsa da, adaletin ölçüsü bilinmemektedir. Bu konuda net bir ölçüt ortaya koymak da kolay değil. Örneğin herkese asgari bir gelir güvencesi denilse bile, bu ölçütün, bir yandan kişiler arasında ne ölçüde bir adalet sağladığı, öte yandan ülkedeki gelire göre ne kadar adaletli olduğu gibi soruların gündeme gelmesi kaçınılmaz. Günümüzde bölüşüm adaleti veya adaletsizliğinin, farklı gelir gurupları açısından olduğu kadar, üretim güçleri ve farklı bölgeler arasındaki dağılıma bakarak ölçülmeye çalışıldığı biliniyor. Bir başka ölçüt ise, ülke içinde göreceli yoksulluğun boyutlarıyla ilgili olmakta. Dolayısıyla gelir bölüşümü açısından bir eşitlikten söz edilemese de, mutlak değil göreceli yoksulluğun ortadan kalkması ve gelir dağılımı açısından farklılıkların en aza indirilmesi gibi bir hedefi benimsemek, bununla göreceli bir adaleti gerçekleştirmek mümkün. Bu açıdan, daha başarılı sonuçlar alan ülkelerden yukarıda söz ettim. Bugünkü göstergeler ise aksi yönde; dünya genelinde ülke içindeki gelir dağılımında adaletsizlik yaygın; küresel düzeydeki gelir dağılımı açısından ise adaletsizlik daha büyük boyutta. Kısacası, günümüzdeki sistem ve politikalar çerçevesinde devletin gelir dağılımını iyileştirme fonksiyonunun her yerde gerilediği bir gerçek.

Ancak, hala sosyal devlet diye bir iddia sürdürülecekse, çalışma hakkının tanınması gibi, devletin gelir dağılımındaki fonksiyonu açısından, GSMH içinde vergi geliri, doğrudan vergilerin payı ve artan oranlı vergi sistemini tartışmak ve gelir açısından en tepede yer alanlar için ciddi bir vergi alınması gereğini vurgulamak önem taşımakta.

Çalışma Hakkı ve Gelir Bölüşümü Açısından Günümüz Gerçekleri...

Bu iki konu açısından bugünkü duruma bakarsak, yukarıda işaret ettiğim gibi, çalışma hakkı bugün “yok” konumunda!... Kuşkusuz işsizlik bolca konuşuluyor; çünkü bu sorun, yalnızca bir hak ya da eşitlik bir açısından sorun değil; aynı zamanda sistemin meşruiyeti ve toplumsal uzlaşmaya verdiği zarar, sosyal güvenlik sistemine getirdiği yükler ve yoksulluğun ana nedeni olarak da önemli. Bu nedenle işsizlikle mücadele her ülkede hükümetlerin temel konuları arasında. Ancak bu sorunla ilgili olarak, ekonomik sisteme ve neoliberal politikalara dokunulmadığından, ortaya konulan istihdam politikaları işgücünün eğitimi, girişimciliğin özendirilmesi, kadının istihdam katılımının teşvik edilmesinden öteye gidememekte. Bunlar süreklilik ve yaygınlık taşıyan bu sorunu çözmeye yetmediğinden, işsizliğe “makyaj” yapılmaktadır da diyebiliriz!

Oysa sorun, hızlı teknolojik gelişmeler, kapitalizmin küreselleşmesi ve neoli-



beral politikalara bağlı olarak oldukça derin!... Teknolojik gelişmeler her sektörde daha az istihdamla daha fazla verimlilik yaratılmasını sağladığından, özellikle niteliksiz işgücü için istihdam olanaklarının ciddi biçimde kısıtlanmasına yol açmakta. Küreselleşen kapitalizm, üretim zincirleri içinde kendisi için “küresel işgücü piyasası” yarattığından, hem yatırımlarında kendisi için daha uygun olacak istihdam tercihleri yapabilmekte hem bu yolla işgücü açısından küresel rekabeti kullanabilmektedir. Bu gelişme ve tercihlerin yol açtığı eşitsizlikleri azaltmak için devreye girmesi beklenen ulusal politikalar ve sosyal devlet uygulamalara ise, neoliberal anlayış içinde “izin” yoktur!... Artık ulus devlet, küresel piyasaya katılmak, bu piyasada rekabet gücü elde etmek peşindedir; bu nedenle küresel piyasa içinde “uluslararası ajan” rolünü oynamaya ağırlık vermek durumundadır. Bu nedenle küreselleşme ile ulus devletin gücünün azaldığı yönündeki tartışmalara ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Ulus devletin gücü azalmış değildir; ulus devlet açısından aşınan sosyal boyutlarıdır; bir başka deyişle, ekonominin yol açtığı eşitsizlikleri azaltmak için üstlenmesi gereken yan ödemeleri karşılama gücü azalmıştır (Cerny, 1999: 18; Koray, 2001: 39,40; Petras, 2000).

Sonuç olarak, işsizliğin artışı ve çalışma hakkının yok oluş nedenleri ortadadır; bunlara dokunmadıkça çözüm bulunamayacağını söylemeye de gerek yok. Bu konuda fazla ayrıntıya girmeden bir kaç rakamla bugünkü durumu özetleyelim: Örneğin 2015 yılında 3 milyarı biraz geçen küresel istihdam içinde 200 milyon işsiz bulunurken, 327 milyon mutlak yoksulluk (günde, 1,90 dolardan az gelir) içinde yaşamakta; 839 milyon insan 2 doların altında (toplam istihdamın yaklaşık yüzde 27’si) bir gelir kazanmakta; Güney Asya ve Sahra-altı Afrika gibi bölgelerde ise, günde 2 dolardan az kazananların oranı istihdamın yüzde 64-65’ine kadar çıkmaktadır (ILO, 2014).

Bu konuda Türkiye’den örnek vermenin fazla anlamı olmadığını düşünüyorum. Birincisi, işsizlik resmi hesaplarda bile yüzde 10’ları geçerken, gerek TÜİK araştırmalarının içerdiği sakıncalar, gerek İş-Kur aracılığıyla gerçekleşen işe yerleştirmelerin istihdamdan sayılması (yapay istihdam) dikkate alındığında gerçek işsizliğin çok ötesinde bunun çok ötesinde olduğu gibi gerçekler var. İkincisi, istihdam politikaları dillerden düşmese de, bunlarla işsizlikle mücadele edileceğini düşünmek mümkün değil ve sorunun asıl çözümünün esneklikten beklenmesine kuşku yok. İş Hukuku’nda esneklik yönünde düzenlemeler yetmezmiş gibi, son olarak, Özel İstihdam Büroları aracılığıyla “kıralık işçilik” gibi yeni bir çalışma biçiminin yaratıldığı da bilinmekte. Öte yandan istihdamda yer alan 5-6 milyonun asgari ücretle çalıştığı düşünülürse resmi rakamlara göre bile istihdamın en az dörtte birinin yoksulluk ücretiyle çalıştığı ortada. Hata sendikaların yoksulluk ve açlık sınırlarıyla ilgili hesaplamalarına bakılırsa, Türkiye’de geçerli ortalama ücretlerin bile yoksulluk sınırının altında kaldığını söylemek gerekir (Koray, 2017:418).



Bu konuda AB'den birkaç örnek vermek daha anlamlı olacak. Bu coğrafya ve sosyal devletin gelişme gösterdiği ülkeler çalışma koşulları ve sosyal koruma açısından küresel çapta hala farklılık gösterebilir de, küreselleşen kapitalizm karşısında buralarda da sosyal devlet anlayışı ve uygulamalarının sınırlandığı görülmekte ki, günümüzdeki durumu net olarak görmek açısından önemli. AB, uzun bir süredir yüzde 10 dolayında bir işsizlikle uğraşmakta ve yalnız işsizlik değil, çalışma standartlarında esneklik yönünde de bir geriye gidiş yaşamaktadır. Gerçi, "esnek-güvence" kavramı altında esnekliğe tümüyle teslim olmak istemedikleri söylenebilir; ancak buralarda da standart-dışı ve düşük ücretli işlerin artması gibi gerçekler ortada. Örneğin, AB genelinde altı ücretliden biri (yüzde 17,2) düşük ücretle çalışmakta; bu oranlar İsveç (yüzde 2,6), Belçika (yüzde 3, 8), Fransa'da (yüzde 8.8) düşerken, Almanya ve İngiltere'de (sırasıyla yüzde 22 ve yüzde 23) artmaktadır (Eurostat, 2016). Öte yandan ücretliler arasında gelir eşitsizliği de büyümektedir. Örneğin ILO verilerine göre, ücretliler düşük ücretlerden yüksek ücretlere doğru 100 guruba bölündüğünde, bu konuda veri bulunan 22 Avrupa ülkesinde ücret geliri açısından en üstte yer alan yüzde 1'in geliri, en alttaki yüzde 1'e göre 22 kat fazla olmaktadır; bu fark, Lüksemburg'da 50, ABD'de 33 kata çıkarken, Norveç'te 11 kata düşmektedir (Koray, 2017; 280). Buna karşın, AB düzeyinde işsizliğin öteki gelişmiş ekonomilerden yüksek oluşu eleştirilmekte; nedeni de, çalışma koşullarında daha koruyucu kuralların (bazılarının katı dediği!) geçerli olmasına bağlanmaktadır. Kısacası AB üyelerindeki koşullar, küresel kapitalizm karşısında sosyal devletin koruma gücünün nasıl aşındığı ve farklı nitelikleri olsa da ulusal politikaların eşitsizlik artışını önlemeye yetmediğinin görülmesi açısından ilginç.

Bir ilginç nokta da, Avrupa'da yakın zamana kadar sınıf ve ücret dayanışmasını savunan sendikal politikadaki gerileme... Kısacası, değişen koşullarda Avrupa'daki sendikalar güçlerini koruyamadıkları gibi, küreselleşen kapitalizm karşısında politikalarını da sürdürememekteler. Örneğin merkezi toplu pazarlıklar işletme düzeyindeki pazarlıklara kaymakta, ücret dayanışmasından uzaklaşmış olduğundan ücret farklılıkları artmakta ve emek açısından "içerdekiler ve dışardakiler" ayrımı büyümektedir. Bu nedenle, sendikalara, sınıfsal dayanışmayı büyütme yerine üyelerinin çıkarları adına işletmelerle dayanışma içine girdikleri (Berghom ve Bieler, 2013), sınıf yerine üyelerinin çıkarlarına odaklandıkları (Wahl, 2004), küreselleşmenin getirdiği sorunlara yanıt üretmek açısından zayıf kaldıkları (Bernaciak vd., 2014), gelecek açısından kötüden daha kötüye gidilmesi gibi bir senaryonun gerçekçi olacağı (Hyman, 2015) gibi oldukça eleştirel bakıldığı görülmekte.

Sonuç olarak, Gorz'un dediği gibi, çalışma giderek zor bulunan bir meta haline gelmekte(Gorz, 1987), çalışma koşulları da, küçük ve elit bir işgücü dışında piyasaya terk edilmektedir. Tüm ülkeler için geçerli bu gerçekler karşısında ulusal düzeyde uygulanan istihdam politikaları soruna ancak sınırlı bir çözüm



getirirken, işsizliğin artışı korunaksız işlerin ve esnek istihdamın artışına da yol açmaktadır.

Bu konuda bazı öneriler sunulmuyor değil. Bunların başında çalışma saatlerinin düşürülmesinin geldiği bilinmekte; ancak uygulamalar emeklilik yaşının uzatılması gibi aksi yönde olmaktadır. Bir başka öneri, özellikle Batı Avrupa'da artan işsizlik ve yoksulluk sorunu nedeniyle, hem bu sorunlara daha temel çözümler getirmek hem refah devletinin tıkanıklığını aşmak üzere ileri sürülen "temel gelir" (*basic income*) ile ilgilidir. Temel gelir, sosyal devletin "ücretli çalışma" odaklı yaklaşımının değişmesini ve zengin veya yoksul olmasına bakılmaksızın herkes için belirli bir gelir güvencesinin sağlanmasını amaçlamaktadır (Roebroek, 1993; Van Parijs, 1995; Pateman, 2004, Gorz, 2001). İlkesel olarak, temel gelir veya yurttaşlık gelirini, "sonuçlarda eşitlik" anlayışını yansıtan bir düşünce olarak olumlu bulmak mümkün; bu öneriyle yalnız işsizliğe çare değil, gelir dağılımı konusunda sonuçlarda eşitlik veya adalet gibi bir hedef ortaya konmaktadır. Ancak bu öneri, iş veya gelir gibi bir koşula bağlanması veya bağlanmaması açısından olduğu kadar, çalışma, ücret, sosyal güvenlik, sendikalaşma gibi birçok alanda yol açacağı değişiklikler nedeniyle oldukça tartışmalıdır (Koray, 2007). Küresel rekabet nedeniyle hiç bir ülkede çalışma saatlerinin düşürülmesinin gündeme gelememesi gibi, vergilerin artması değil indirilmesi istenirken yurttaşlık gelirinin de ciddiye alınmasını beklemek zor. Oysa çalışma hakkı ve temel geliri bir araya getiren bir bileşimi düşünülüğünde, bireyler için, eşitlik ve adalet gibi özgürlük alanının ve kendini gerçekleştirme fırsatının genişleyeceğine de kuşku yok.

Gelir dağılımına gelince, yapılan kıyaslamalar küresel ölçekten ulusal düzeye uzanan ciddi bir gelir adaletsizliği varlığına işaret ederken, bu konudaki eşitsizlik ve adaletsizliğin görünenin çok ötesinde olduğunu söylemek gerekmektedir. Örneğin kişi başına düşen gelir alındığında, Katar'da başına gelir kişi 129 bin doları geçmekte, onu Singapur, Norveç, Lüksemburg, İsviçre, Hong Kong, ABD izlemektedir. Buna karşın, Afrika ülkelerinde 600 dolara kadar gerilemekte, Somali'de ise 300 dolar civarında olmaktadır (UNDP, 2016). Buradan hareketle en yüksek ve en düşük gelir arasında bir kıyaslama yapmak istersek, Somali ile Katar arasında 430 kat, ABD ile 177 kat fark ortaya çıkmaktadır (Koray, 2017: 287). Bu ülkelerde bunun ortalama gelirin çok üstünde ve altında geliri olanlar olduğundan eşitsizliğin bunun ötesinde olduğuna kuşku yok. Küresel düzeyde üretilen gelire baktığımızda da, 75,6 trilyon doları bulan küresel gelirin yüzde 63'ünün zengin ülkelerde üretildiği, yüzde 03'ünün düşük gelirli ülkelere ait bulunduğu görülmekte (Koray, 2017: 288).

Servet dağılımı açısından durum daha vahim. Örneği Credit Suisse'in hazırladığı rapora göre, Kuzey Amerika, yetişkin nüfusun de yüzde 5,7'sini barındırmakta, buna karşın küresel servetin üçte birine sahip olmaktadır; Avrupa'da yetişkin nüfusun 12'si, küresel servetin yüzde 20'si bulunmaktadır (Credit Suisse, 2016: 98-104); "tepedeki kuyruk" olarak adlandırılan dolar milyarları, yeryüzündeki



yetişkin nüfusun yüzde 0,7'sini oluşturmakta, buna karşın küresel servetin yaklaşık yarısına sahip olmaktadır; yetişkin nüfusun yüzde 72'sini oluşturan 3,5 milyar insana ise küresel servetin yalnızca yüzde 2,4'ü düşmektedir.

Gelirin ülke içindeki dağılımı da pek farklı değil. Bu konuda AB üyelerinin, ülkelere göre değişiyor olsa da, genellikle hem öteki gelişmiş ülkelere hem de gelişmekte olanlara göre daha “adil” bir gelir dağılımı sağladığından söz ettim. Buna karşın, ülke içindeki gelir dağılımıyla ilgili bilgileri bir çok ülke açısından inandırıcı bulmak kolay değil. En başta, Türkiye örneğinde açıkça görüldüğü gibi, gelir dağılımında en yüksek gelir gurubunun gerçek gelirini saklama eğilimi oldukça yüksek; bu nedenle en yüksek ve en düşük gelir gurubundakiler arasında fark azalırken, bunun, gelir dağılımındaki adaletsizliği örtmek açısından hükümetlerin işine geldiğine de kuşku yok (Koray, 2017; 444). Öte yandan bugünkü ekonomik düzenin tüm ülkelerde en tepedekilere yaradığı ve bu guruptakileri gelirlerinin hızla arttığı anlaşılmakta. “Tepedeki kuyrukta” yer alanların gelirindeki bu hızlı artışı, 21. Yüzyılda Kapitalizm adlı oldukça ses getiren kitabın yazarı Piketty, sermayenin yıllık ortalama getirisinin ekonomik büyümeden yüksek oluşuyla açıklamakta (Piketty, 2014: 24). Sermayenin “ıraksama” olarak nitelendirdiği bu özelliği nedeniyle, gelir eşitsizliğinin durmadan büyümesi gibi, böyle giderse artarak sürdürüleceğini de ileri sürmektedir. Önerileri arasında da, artan oranlı vergilerle, mirastan ve tepedeki kuyruktan alınacak yüksek vergiler var. Tabii, gerçekleşmesi açısından daha büyük sorunlar ve engeller olsa da, vergi meselesini küresel düzeye uzatmak gibi bir gereklilik de söz konusu.

Sonu Olmayan Sonuç!...

Gerek işsizlik, korunaksız işler, çalışan yoksullar ve artan ücret eşitsizliği, gerek gelir dağılımında küresel düzeyde ulusal düzeye uzanan adaletsizlik konusunda daha birçok göstergeden söz edilebilir. Ancak verilen bir kaç göstergesyle bile durum yeterince açıklık kazandığından, fazla uzatmaya gerek olmadığını düşünüyorum. Bu koşulların nasıl değiştirilebileceği konusu, daha önemli olmalı!... Ancak “nasıl değiştirileceği” gibi bir söylem de epeyce iddialı; anlamlı bir şeyler söylemek ise daha zor. Kuşkusuz, günümüzde bu eşitsiz ve adaletsiz tablodan çıkış arayışının birçok çevrede tartışıldığı ve siyasal görüşlere göre farklı önerilerin gündeme geldiği biliniyor; ne var ki, ne öneriler arasında uzlaşma sağlanmış, ne de bu yolda bir mücadele zemini oluşturulmuş durumda; kolay da değil... Bu konuları “Kapitalizm Küreselleşirken Dünya Ahvalı” kitabımda oldukça ayrıntılı biçimde tartıştım (Koray, 2011); birçoğunun burada tartıştığımız konularla ilgisi de büyük. Ancak yazı fazlasıyla uzadı; bunlara giremiyorum. Onun yerine konumuzla doğrudan ilgili bir kaç noktayı vurgulayarak bitireyim.

İlk olarak düşünce ve yaklaşım bazında bir çerçeve çizmek üzere, yeni bir söylem ve ideoloji üzerine düşüncelerimi yazdığım bir yazıda vurguladığım gibi (Koray, 2004), bugün sosyalist ve liberal söylemin kavramlarını reddetmeden,



fakat üzerinde daha derinlemesine düşünmek ve onlara yeni anlamlandırmalar kazandırmanın” gerekli olduğunu yönündeki düşüncemden söz edeyim. Aynı yazıda Wallerstein’den şöyle bir alıntı yapmışım: Wallerstein, “üç ideolojinin çöküşünü irdelediği ve “Liberalizmden Sonra” adını verdiği kitabında, bugünkü kaotik ve dengesiz dünyaya karşı bir dönüşüm stratejisi olarak, ‘liberalizmin sloganlarının ciddi biçimde benimsenmesi, bu iddialara liberaller tarafından hiçbir zaman yapılmamış bir biçimde fazlasıyla yüklenilmesi’ gibi bir öneri getirmekte ve benimsemekte zorlanılsa da bir tür ‘küresel sosyal liberalizm’ gereğinden söz etmektedir (Wallerstein, 1998: 206).“ Bu çerçevede bir çıkış arandığında ise, düşünce bazında melez bir yaklaşıma ihtiyaç olduğu gibi, sağda ve solda yerleşmiş paradigmalardan (emek, sınıf, çalışma, büyüme gibi) sorgulanmasını gerektirmektedir. Örneğin sol bir yaklaşımla tarihsel-sınıfsal gerçeklikler üzerinden tartışma yapılırken, Hard ve Negri’nin önerdiği (toplumsal emek ve çokluk gibi) gibi bugünkü gerçeklikleri karşılayacak kavramsal tartışmalara ihtiyaç olduğunu düşünmekteyim. Aslında böylesi bir yaklaşımın, bir yandan çoğulcu ve uzlaşmacı görünürken, düşünce bazında daha radikal dönüşümleri gerektirdiğinden devrimci bir yaklaşım olduğu da söylenebilir.

Bu çerçevede insan haklarına bakışım da, bu hakların vurgulanması yönünde. Evet, hakların ve haklar söyleminin, gerek içerik ve yapılanma, gerek uygulamaya geçme açısından oldukça yetersiz bir anlayışı temsil ettikleri söylenebilir. Sosyo-ekonomik haklar konusunda bu yetersizlikler daha belirgin olduğu gibi, bu hakların bir tür sanrı olduğunun söylendiğini de görmekteyiz. Benim bu konudaki düşüncemse, haklar söyleminin ilkesel alanda tüm insanlığı hedef alması ve özgürlükler kadar eşitlik ve dayanışma gereğini ortaya koyması gibi niteliklerinin unutulmaması yönünde. Aksine, insan hakları söyleminin “devrimci” bir öze sahip olduğunu ve bu devrimci niteliğin bugün de kullanılabileceğini düşünmek mümkün. Devrimci nitelik, ilk olarak, insan hakları bir kez uygulamaya konulduğunda daha farklı kesimlere ve kapsamlara ulaşmasını önlemek mümkün değildir diyen (Bowles ve Gintis, 1996: 243) düşüncede bulunabilir. Yani, geçmişte olduğu gibi bugün de insanın özgürlüğü, eşitliği, kardeşliği düşüncesi benimsendiği ölçüde haklar söyleminden yeni haklar üretilmesi mümkün. İkincisi, insana, insanlığı hitap eden, kimseyi dışarda bırakmayan haklar söylemiyle geniş kitlelere ulaşmanın ve insana ait vaatler ve hedeflerle kitleleri harekete geçirmenin mümkün olduğunu düşünüyorum ki, günümüz dünyasında buna ihtiyaç var. Kuşkusuz, geçmişte nasıl mücadele verilmişse, bugün de hem eski hem yeni hakların varlık kazanması için mücadele gerekmektedir; bu mücadelenin küresel kapitalizme karşı verilmesi gerektiği de ortada. Kısacası, bir yandan, Sen’in dediği gibi, “haklar hukukun çocuğu değil ebeveynidir” (Sen, 2004) görüşüne güç kazandırmak, öte yandan hakları küresel kapitalizmle mücadele açısından etkinleştirmek gerektiğini düşünüyorum..

Sosyal devlet konusunda da benzer şekilde, bu devlet anlayışının sonuna ka-



dar kullanılması yönünde çaba harcanması gerektiği kanısındayım. Sosyal devlet, yukarıda söz edilen üç değerın bir araya geldiği ve birbirini üretme fırsatı bulduğu bir devlet anlayışı. Kuşkusuz ki, sosyal devlet, en sınırlı haliyle bile devletin (siyasetin) ekonomiye müdahalesini ve hem çalışma hakkı ve emeğin koşulları açısından hem “gelirin yeniden bölüşümünde” belirli bir eşitlik ve adalet arayışını yansıtmaktadır. Sosyal devleti de, bu iki konuda gelişme sağlayacak yönde zorlamak ve kullanmak gerekmektedir. Kuşkusuz sosyal devletin, kendi içindeki sınırlamaları gibi, bugünkü koşullarda daha da kısıtladığından söz etmek gerekiyor. Ancak bu kısıtlamaların asıl nedenini, toplumsal-siyasal güç ilişkilerindeki dengesizlikte aramak yanlış olmaz. Emeğin sermaye karşısındaki güçsüzlüğü ülkeler göre değişmekle birlikte, güçsüzlüğün asıl nedeni, kapitalizm küresel bir güç kazanırken, emeğin ulusal düzeyle sınırlanması... Sendikalar gibi, sosyal demokrat düşüncelerin de güç kaybetmeleri ve gerilemelerinin asıl nedeni burada... Buradan bir çıkış yapabilmek ise, ancak mücadele için küresel bir zemin yaratmakla mümkün.

Bu nedenle son olarak küresel mücadele zemini ile ilgili bir kaç şey söylemek istiyorum. Özetle, sorunlar her ülke açısından geçerli, bir anlamda ortak; öte yandan sorunların temeli küresel kapitalizm ile neoliberal politikalar... Buna karşı çözüm üretmek de ancak küresel bir yaklaşım ve mücadeleyle mümkün. Kısacası, küresel bir soruna küresel bir çözümlle yaklaşmak gerekmektedir. Öte yandan emeğin küresel kapitalizme karşı güç kazanmasının, küresel düzeyde bir dayanışmaya gitmeden gerçekleşmeyeceği ortada. Örneğin “çalışma hakkının” varlığı, bu hakkın ancak küresel düzeyde tanınmasıyla mümkün. Bunun için de, en başta sendikalar olmak emekten yana tüm görüş ve çevrelerin işsizlik değil, çalışma hakkı üzerinde yoğunlaşmaları gibi, bu yönde bir dönüşüm mücadelesi vermeleri gerekmektedir. Bunun yolu da, çalışma saatlerinin ciddi biçimde azaltılması ve küresel düzeyde var olan işlerin paylaşılmasıyla mümkün. Mücadele konusu da bu olmalı diye düşünüyorum. Bu konunun, çok daha geniş kesimleri ilgilendirdiğine de kuşku yok. Örneğin, her yıl her ülkede milyonlarca üniversite eğitimi almış gencin işsizler arasına katıldığı düşünülürse, bu ortak paydanın çok daha geniş emek kesimleri tarafından paylaşılacağını düşünmek yanlış olmaz; birçok ülkede ortaya çıkan protestolarda da başı, işsizlikten ve gelir dağılımında yakınan gençler çekmekte.

Kuşkusuz, küresel bir mücadele kolay değil; yüzlerce engelden söz edilebilir. Engellerin başında, sermaye gibi siyaset dünyası gelmekte. Öte yandan, sol partiler gibi emeğin ve sendikaların da düşünce ve mücadelelerini ulusal düzeyle sınırlamak gibi bir açmazları var. Ne var ki, ulusal düzeyle sınırlanan mücadele ile koşullar iyileşmediği gibi, başarısız sonuçlar güçlerini yitirmelerine de neden olmakta.



Kaynakça

- Berktaş, F. (2008) "Liberalizm: Tek Bir Teorik Pozisyona İndirgenmesi Olanaksız Bir İdeoloji", Birsen, H. (der.) 19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul; 49-114.
- Barry, N. (1999) Welfare, Londra: Open University Press.
- Berghom, T. ve Bieler, A. (2013) "Globalization and the erosion of the Nordic Model: A Swedish-Finnish Comparison", European Journal of Industrial Relations, 19, 1, 55-70; <http://sagepub.com/> (04.07.2016).
- Bernaciak, M. Gumbrell-McCormick, R. ve Hyman, R. (2014) European Trade Unionism: From Crisis to Renewal?, ETUI, <http://etui.org/>, (08.07.2016).
- Boratav, K. (1987) "İthal İkameleri ve Gelir Dağılımı", Boratav, K., Keyder, Ç. ve Pamuk, Ş. (der.) Kriz, Gelir Dağılımı ve Türkiye'nin Alternatif Sorunu, 2. Baskı, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Bowles, S. ve Gintis, H. (1996) Demokrasi ve Kapitalizm, (çev. O. Akinhay), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Turner, B. (2007) Eşitlik (çev. B. S. Şener), Dost Kitabevi, İstanbul.
- Cerny, P. G. (1999) "Globalization and the Erosion of Democracy", European Journal of Political Research, 36, 1-26.
- Credit Suisse (2016), Global Wealth Databook, Credit Suisse, www.creditsuisse.com/
- Erdoğan, M. (2005) "Liberalizm ve Türkiye'deki Serüveni", Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce-Liberalizm, İstanbul: İletişim Yayınları, 13-40.
- Esping-Andersen, G. (1990) The Three Worlds of Welfare Capitalism, New Jersey: Princeton University Press.
- Eurostat (2016) "Median gross hourly earnings and low wage earners", 2014, Eurostat Earning Statistics, <http://ec.europa.eu/>, (11.08.2017).
- Ferrera, M. (2003) "European Integration and National Social Citizenship; Changing Boundaries, New Structures?", Comparative Political Studies, 36, 6, 611-652.
- Gorz, A. (1986) Elveda Proleterya (çev. H. Tufan), İstanbul: Afa Yayınları.
- Gorz, A. (2001) Yaşadığımız Sefalet (çev. N. Tural), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Gutman, A. ve Thompson, D. (2002) "Deliberative Democracy Beyond Process", The Journal of Political Philosophy, 10, 2, 153-174.
- Habermas, J. (2000) Kamusalın Yapısal Dönüşümü (çev. T. Bora ve M. Sançar), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Hall, P. A. ve Soskice, D. (2001) Varieties of Capitalism, Oxford: Oxford University.
- Hayek, F. A. (1999) Kölelik Yolu, (çev. T. Feyzioğlu ve Y. Arsan), Ankara: Liberte Yayınları.
- Heclo, H. (1990) "Towards a new Welfare State?", Flora, P. ve Heidenheimer, A. J. (der.) The Development Of Welfare States in Europe and America,, Londra: A. J. Transaction.
- International Labour Office (ILO) (2014) Global Employment Trends, ILO, <http://ilo.org/>, (12.08.2017).
- Hyman, R. (2015) "The scenarios for industrial relations in Europe", International Labour Review, 15,1, 5-14; <http://ilo.org/> (12.07.2016).
- Kedziora, K. (2010), "The Post-enlightenment Notions of Liberty, Equality and Fraternity", Özgürlük, Eşitlik, Kardeşlik, 1. Uluslararası Felsefe Kongresi-Bildiriler, Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, <http://philosophy.uludag.edu.tr/>; 59-66, (19.10.2017).
- Koray, M. (2017), Sosyal Politika (Beşinci basım), Ankara: İmge Yayınları.
- Koray, M. (2016) "Sosyo-ekonomik Hakların ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği İstemlerinin Liberalizmle Sınanması", Sosyal İnsan Hakları Sempozyumu Bildiri Kitabı, 10 Aralık 2016, Kocaeli.
- Koray, M. (2015) "AKP Dönemi: Neo-liberalizm, Neo-muhafazakarlık, Neo-Popülizm Beşiğinde Sallanan Sosyal Devlet ve Sosyal Politika" Koray, M. ve Çelik, A. (der.) Himmet-Fıtrat-Piyasa: AKP Döneminde Sosyal Politika,



İstanbul: İletişim Yayınları.

, Koray, M. (2011) Kapitalizm Küreselleşirken Dünya Ahvali, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

Koray, M. (2007) "Sosyal Politika: Nereye?", Cahit Talas Anısına: Güncel Sosyal Politika Tartışmaları, AÜ SBF, Ankara.

Koray, M. (2005) Avrupa Toplum Modeli, İstanbul: İmge Yayınları.

Koray, M. (2004) "Farklılaşan Dünya, Yeni Bir Söylem ve 'Melez' Bir Yaklaşım Üzerine Düşünceler", Birikim, Eylül.

Koray, M. (2001) "Küreselleşme ve Ulus Devlet, Ekonomi, Siyaset Tartışmaları", Koray, M. (der.) Küreselleşme ve Ulus Devlet, İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Yayını.

Korpi, W. (2003) "Welfare State in Regress in Western Europe Politics", Annual Review of Sociology, 29.

Korpi, W. (1978) The Working Class in Welfare Capitalism, Londra: Routledge.

Marshall, T.H. (1965) Class, Citizenship and Social Development, New York: Anchor Books..

Petras, J. (2000) "The Process of Globalization: The Role of the State and Multinational Cooperation", <http://aide.org2/archievs> (08.03.2000).

Offe, C. (2003) "The European Model of 'Social' Capitalism: Can it Survive European Integration?", The Journal of Political Philosophy, 11, 4.

Parijs, P.V. (2004) "Basic Income: A Simple and Powerful Idea for the Twenty-First Century", Politics and Society, 32, 7, <http://pas.sagepub.com/cgi/content/abstract/32/1/7> (8.03.2007).

Pateman, C. (2004) "Democratizing Citizenship: Some Advantages of Basic Income", Politics and Society, 32, 89, <http://pas.sagepub.com/cgi/content/abstract/32/1/7> (08.03.2007).

Piketty, T. (2014), Yirmi Birinci Yüzyılda Kapital (çev. H. Koçak), İstanbul: İş Bankası Yayınları.

Przeworski, A. (1991) Capitalism and Social Democracy, Cambridge University Press,

Rawls, J. (2003) Halkların Yasası ve "Kamusal Akıl Düşüncesinin Yeniden Ele Alınması" (çev. Gül Evrin), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayını, İstanbul.

Rawls, J. (2001) Collected Papers-John Rawls, Freeman, S. (der.), Harvard University Press.

Sen, A. (2004), Özgürlükle Kalkınma (çev. Y. Alogan), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, İstanbul

Roebroeck, J. M. (1993) "Images of the Future:The Basic Income Challenge", Policy Studies Review, Bahar, Yaz, 12, 1/2.

UNDP (2016), Human Development Report 2016, UNDP, www.undp.org/

Yayla, A. (2000), Özgürlük Yolu-Hayek'in Sosyal Teorisi, Ankara: Liberte Yayınları.

Wahl, A. (2004) "European Labour; The Ideological Legacy of the Social Pact", Monthly Review, 55, 8.

Wallerstein, I. (1998); Liberalizmden Sonra, (çev. E. Öz), İstanbul: Metis Yayınları.